

MARKUS KÖHBACH

Çasar vagy imperator?

A római császárok oszmánok által használt megszólításairól
a zsitvatoroki békét követően*

Azok a titulációk (címzések), amelyeket az oszmán uralkodók a pénzveretekben, épület-feliratokon és különösen a dokumentumokban használtak, értékes felvilágosításokkal szolgálnak hatalmi helyzetükről és igényeikről, birodalmi önértékelésükről és ezek vallási, ideológiai hátteréről. Hasonlóan árulkodnak azok a címzések, amelyeket az oszmánok a kétoldalú diplomáciai kapcsolatokban a keresztény szuveréneknek adtak, mivel ezek visszatükrözik a mindenkori partner megbecsülését és értékelését.

Az 1526-os mohácsi csatát követően Ferdinánd Habsburg főherceg igényei a magyar korona irányában¹ hatalmi és katonai konfliktusokat eredményeztek az oszmánokkal, ami azonban állandó diplomáciai kapcsolathoz és élénk levélváltáshoz² is vezetett. Az oszmánok Ferdinándot 1531-től római királynak, úgymint *Beç qralı*, *Nemçe qralı*-nak (bécsi király, osztrák király) stb. avagy egyszerűen *Ferenduş qralı*-nak,³ a testvérét, a római császárt, V. Károlyt pedig egyszerűen Spanyolország királyának (*İspanya vilâyetinin qralı*, illetőleg

* A tanulmány német nyelvű címe: Çasar oder imperator? – Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitvatorok (1606). Megjelent a Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes 1992-es évfolyamában (223-234.)

¹ Ferdinánd követelésének jogi alapját a magyar és a cseh koronára sógora, II. Lajos király mohácsi csatában bekövetkezett halála után a 1515-ös örökösödési szerződés adta. Lásd erre: Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Budapest, 1961. Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 21.

² Az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv) eredetiben és/vagy fordításban fennmaradt oszmán dokumentumaira vonatkozóan 1574-ig lásd: Petritsch, Ernst Dieter: Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band I (1480-1574). Wien, 1991. (Mittcilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.). Az 1526-1541 közötti időszak Habsburg-oszmán kapcsolataira és az ezekre vonatkozó levelezésre lásd: Anton von Gévay: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. 3. Bde. Wien, 1840-1842. (a továbbiakban: Gévay)

³ I. Ferdinándnak és utódának, II. Miksának a titulációjára I. Süleymân részéről lásd: Schaendlinger, Anton C. – Römer, Claudia: Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Teil 1: Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Transkriptionen und Übersetzungen. Wien, 1983. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 163. Band) XXII–XXIII, valamint az egyes iratok címzése; Teil 2: Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter. Wien, 1986. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 183. Band) 4-8., 28., 31., 36-38., 46. számú iratok, valamint az első rész pótléka a 33. dokumentum (a továbbiakban: Schaendlinger – Römer); Gökbilgin, M. Tayyib: Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri. In: Belgeler (Ankara) 1.2. 1964. 119-220., 135-36., Nr. 6.; 153., Nr. 26. (a továbbiakban: Gökbilgin 1964.); Gökbilgin, M. Tayyib: Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler. In: Belgeler 5-8. 9-12. 1968-1971. 1-151., 64., Nr. 137.; 67., Nr. 138.; 115., Nr. 187. (a továbbiakban: Gökbilgin 1968-71.); valamint a kortárs fordításokban nyomtatott okmányok Gévaynál.

vilâyet-i İspanya qıralı) vagy ehhez hasonlóan⁴ titulálták. Ez a lebecsülő és lekicsinylő címzés a Habsburgokat annál is inkább fájdalmasan kellett hogy érintse, mivel a francia királyt, a Habsburgok legnagyobb riválisát a nyugat-európai hegemóniáért, már igen korán *pâdişâh*-nak nevezték.⁵ Noha az oszmánok Ferdinánd királyt az 1558-ban történt római császárrá választásával és megkoronázásával – bár egyáltalán nem konzekvensen – most már *imperator*-nak⁶ is szólították, emellett azonban a levélváltásban, úgy mint korábban, I. Ferdinándra és utódaira, II. Miksára és Rudolfra vonatkozóan a *qıral*, *Beç qıralı*, *Nemçe (Aleman) qıralı* stb. címzések maradtak használatban, és a más keresztény uralkodókkal és a saját tisztségviselőkkel folytatott szultáni levelezésben a római császárt csak mint *Beç*, illetve *Nemçe qıralı* említették.⁷ Ez a gyakorlat a Habsburgok és az oszmánok közötti diplomáciai kapcsolatok ún. „hosszú török háború” (15 éves háború) alatti ideiglenes megszakadásáig tartott.⁸

Ettől fogva a Habsburgok kívánsága leginkább az volt, hogy keresztülvigyék a háborús állapotok lezárulásával és szerződéses formában rendezett kapcsolatok segítségével, hogy az oszmánokkal protokolláris egyenrangúságba kerüljenek. Ily módon az 1606. november 11-i zsitvatoroki békében⁹ a 2. artikulusban rögzítették, hogy a kölcsönös levélváltásokban mind a római császárt, mind pedig az oszmán szultánt *császárnak* és nem pedig *királynak* kell titulálni,¹⁰ valamint, hogy a szultán irataiban a római császárt *romayi çasarnak* (római császár) kötecs megszólítani.¹¹

⁴ V. Károly oszmánok által használt címzésére lásd: Schaendlinger – Römer Teil 1. 6-8. dokumentum; Teil 2: 4. dokumentum, Gökbilgin 1964. 153., Nr. 26.; 156., Nr. 29.; Gökbilgin 1968-1971. 67., Nr. 138.; 115., Nr. 187.; Gévay

⁵ I. Süleymân szultán legkorábbi irataiban az 1526. és az 1528. évben Franciaország királyának, I. Ferencnek a szokásos titulációja a Franciaország királya (*F(i)rança vilâyetininü qırâhı*), valamint Franciaország bége (*F(i)ranca memleketininü begi*) volt, lásd: Charrière, E.: Négociations de la France dans le Levant, ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques ... Publiés la première fois par ... Tome I, Paris, 1848. 118. és 131. İbrâhîm pasa nagyvezír I. Ferencet már 1533-ban egy V. Károlynak szóló iratban *F(i)rança pâdişâhı*-nak (francia padisahnak) nevezte, lásd: Gökbilgin 1968-1971. 114-116., Nr. 187.; Bacqué-Grammont, Jean-Louis: Une lettre d'Ibrâhîm Paşa á Charles-Quint. In: Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes, Vth Symposium, Cambridge, 1st-4th July 1984. Proceedings edited by Jean Louis Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel. Istanbul – Paris – Leiden, 1987. (Varia Turcica, IV.) 65-88. A 16. század negyvenes éveitől kezdve a szultáni iratokban *F(i)rança pâdişâhı* (francia padisah) valamint *vilâyet-i F(i)rança pâdişâhı* (Franciaország padisahja) található. Lásd: Gökbilgin 1964. 132., Nr. 3.; 134., Nr. 4.; 146., Nr. 17.; 153., Nr. 26.; Gökbilgin 1968-1971. 116., Nr. 188.; 147-151., Nr. 213.

⁶ Az *imperator* címzést I. Ferdinánd részére első alkalommal 966 Ramađân idejére, vagyis az 1559. június 16-ra datált szerződéslevelé másolatában olvashatjuk, melyet I. Süleymân bocsátott ki, és amelyet az eltérő álláspontok miatt valójában sohasem ratifikáltak. Lásd: Schaendlinger-Römer Teil 1. 23. számú dokumentum. (Vesd össze a bevezetésben való említésével. XXIII.)

⁷ Számtalan bizonyíték található erre az oszmán gyakorlatra a Mühimme Defterekben regisztrált szultáni iratokban, pl.: Refîq, Ahmed: Şoqollu Mehmed Paşa ve Lehistan intihâbâtı. In: Târîh-i 'Osmanî Encümeni Mecmû'ası (Istanbul) 5. 35. 1331. 663-687.; Lehistânda Türk hâkimiyeti. In: Târîh-i 'Osmanî Encümeni Mecmû'ası (Istanbul) 14. 4. 81. 1340. 227-243.; Bcydilli, Kemal: Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik. München, 1976. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, XIX. Band.)

⁸ A „hosszú” török háborúra (1593-1606) lásd: Leitsch, Walter: Rudolf und Südosteuropa, 1593-1606. East European Quarterly (Boulder, Colorado), 6. 1972. 301-320., valamint az itt megadott irodalmat.

⁹ A Zsitvatoroki békére vonatkozóan lásd: Bayerle, G.: The Compromise at Zsitvatorok. In: Archivum Ottomanicum (Leuven) 6. 1980. 5-53. (a továbbiakban: Bayerle 1980.); Nehring, Karl: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983. (Südosteuropäische Arbeiten, 78.) 15-67. Der Friede von Zsitvatorok.

¹⁰ A császári és erdélyi tárgyaló delegáció által aláírt szerződészöveg 2. artikulusa magyar nyelven a következőképpen hangzik: „Hogy minden irásokban, levelekben és látogatásokban tisztelesen procedáltassék és

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban a 17. és 18. századból megőrzött oszmán-török okleveleken, illetve az egyenként publikálásra került példányokon való futólagos áttekintés után úgy tűnik, hogy az oszmán állami kancellária által kiállított dokumentumokban, a római császárt szinte kizárólagosan *imperator/imperator*-nak címezték, miközben a Magyarország területén élő oszmán tisztviselők leveleiben a *çasar*, *romayi çasar*, *Roma çasari* volt az uralkodó megnevezés.¹²

Ez az első pillantásra nem tűnik szokatlannak és figyelemre méltónak. Az oszmán állami kancellária számára a római császárok latin iratokból átvett titulaturája, az *imperator Romanorum* volt a bejáratott, és a Habsburgokkal folytatott levelezésben 1559-től kezdve az *imperator* volt szokásban; a magyarországi oszmán tisztviselők számára pedig, különösen a budai helytartónak és beosztottainak, akiket különös szerep illetett meg az államközi kapcsolatokban, a magyar *császár* szó használata volt a kézenfekvő, mivel a Habsburgokkal folytatott magyar nyelvű levelezésben, amelyet a budai kancellária bonyolított, évtizedek óta a *római császár* címzés volt gyakorlatban.¹³

Ámde Qoca Hüseyin¹⁴ oszmán történész *Bedāyi'ü l-vaqāyi'* című művében¹⁵ a következő történetet adja elő:¹⁶ A hitetleneknek az lenne az óhaja, hogy a bécsi király¹⁷ *çasarnak* nevez-

egyik az másikat császárnak nevezze avagy írja s nem királynak.” Lásd: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerkesztette: Marczali Henrik. Budapest, 1901. 643. (Az angol fordítás: Bayerle 1980. 18.)

¹¹ A 2. artikulus az oszmán szerződésszövegből, amelyet a budai helytartó 'Alī pasa, és az apja Hābil Efendi, a budai bíró (kádi) aláírt, a következőképpen szól: „*bizüm sa'adetli pādīşahumuz tazretlerimün çanib-i şeriflerinden yazılan nāme-i hümayūnda romayi çasar dēyü yazulub qval nāmi ile yazulmaya*” lásd: Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606-1645. Budapest, 1932. 4. (oszmán-török szöveg); 208. (német fordítás) (a továbbiakban: Fekete 1932.); Bayerle 1980. 42. Az ugyancsak 'Alī pasa és Hābil Efendi által ellenjegyzett magyar verzióban a 2. artikulus szó szerint így hangzik: „*Hogy az hatalmas Csazarunktul kvldendeo Nameben, Romay Csaszary neuel neuzettesek s nem Királynak*” lásd: Bayerle 1980. 38-39. (faksimile); 45. (a magyar nyelvű változat nyomtatott szövege); 21. (angol fordítás).

¹² Az Osztrák Állam levéltárban őrzött eredeti szultáni és nagyvezíri iratok mellett lásd még példának okáért azokat a 17. századi oszmán-Habsburg diplomáciai levelezésből származó darabokat, amelyek Feridün bég, *Mecmū'ā-i miünşe'ātü s-selāimjān*ban (II. Istanbul, 1275 H.², 412-443.) kiadásra kerültek. Az ebből a korszakból Magyarországról származó oszmán iratokra vonatkozóan lásd Fekete 1932.

¹³ A budai oszmán helytartóknak a bécsi udvarral folytatott magyar nyelvű levelezésére vonatkozóan lásd: A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553-1589. Szerkesztette: Takáts Sándor – Eckhart Ferencz – Szeckfi Gyula. Budapest, 1915.; Bayerle, Gustav: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590-1593. Bloomington, Indiana, 1972. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 101A); Bayerle, Gustav: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604-1616. Budapest, 1991. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, Vol. XXXVI). (a továbbiakban: Bayerle 1991.)

¹⁴ Qoca Hüseyinről és művéről lásd: Chjusejn, Bedā'i' ul-veka'i' (udvitelnyc sobytija). Izdanie teksta, vvedenie i obščaja redakcija A. S. Tveritinovoj. Annotirovannoe oglavlenie i ukazateli Ju. A. Petrosjana. Čast' 1, Moskva, 1961. 5-23., vvedenie; Šabanović, Hazim: Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima (biobibliografija). Sarajevo, 1973. 278-289., Nr. 54. Husejin Bošnjak – Kodža Muerrih (Husayn Bosnawī Qoğa Mu'arrih).

¹⁵ Qoca Hüseyin történelmi munkájának tartalmáról, jellegéről és kézirat kiadásairól lásd a A. S. Tveritina és H. Šabanović által idézett adatok mellett: Flügel, Gustav: Die arabischen, persischen und türkischen handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien. II. Wien, 1865. 94-96., Nr. 864.; Babinger, Franz: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927. 186-1887., Nr. 164.; Qoğa Hüseyin, Tveritina, A. S.: The Turkish Manuscript of Qoğa Hüseyin's Chronicle Bedā'i' ul-veqā'i'. In: Akten des XXIV. Internationalen Orientalisten-Kongresses München, 28. August bis 4. September 1957. Herausgegeben von Herbert Franke. Wiesbaden, 1959. 389-402. (a továbbiakban: Qoğa Hüseyin)

¹⁶ Chjusejn, Bedā'i' ul-veqā'i' Čast' 2. Moskva, 1961. 439-441. (211a-212a főlíó)

¹⁷ Eltekintve attól a hivatalos levelezéstől, amely a zsitvatoroki szerződészkötésre vonatkozott, az oszmánok továbbra is a meghonosodott *Beç qval*-t használták. Ugyanígy például a nagyvezír Naşūh pasa

tessék, mivel ez az ő értelmezésük szerint *qaysert*¹⁸ (arab: császár) jelent. Amikor a hidzsra szerinti 1015. évben¹⁹ vezír ‘Alī pasa²⁰ a bécsi király meghatalmazottjaival a zsitvatoroki békét²¹ megkötötte, s a húsz évre szóló szerződés dokumentumait mindkét oldalról leírták,²² a királyi megbízottak annak a nyomatékosítását sürgették, hogy a második szerződéspontban megerősítésre kerüljön, miszerint czentül a bécsi királynak küldött iratokban nem *qaral*-nak, hanem *romayi çasar*-nak kell szerepelni. Mivel akkoriban szükséges volt engedékenységet mutatni,²³ a hitetlenek ezen követelése teljesítésre került. A nagyúri szerződéslevélben²⁴ és néhány szultáni iratban is a *romayi çasar* megszólítást használták. Amikor a szerzőt a hidzsra szerinti 1022. évben²⁵ a *re’isü l-küttâb*²⁶ hivatallal felruházták és ennél fogva egy nagyúri irat összcállítást végezte, az akkori nagyvezírt, Naşüh pasát²⁷ is tájékoztatta erről. Ő pedig megkérdezte, hogy mi lenne a hitetlenek szándéka azzal, hogy *çasar*t kelljen írni. A *re’isü l-küttâb* Hüseyin Efendi felvilágosította arról, hogy a *çasar* egy romlott változata²⁸ *qaysar* szónak, s a *qaşer* a *şehişâh*²⁹ helyett használatos. A nagyvezír tájékoztatta erről a szul-

sem tartózkodott attól, hogy a császárt követte, Andrea Negroni előtt mint bécsi királyt címezze. Hammer, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd.: 4. Pest, 1829. 462. (a továbbiakban: Hammer)

¹⁸ Lásd ehhez: The Encyclopaedia of Islam. New edition (=EI²), Volume IV, Leiden, 1978. 839-840., Kaysar. (a továbbiakban: EI²)

¹⁹ 1606. május 9.

²⁰ Qâdî-zâde ‘Alî pasára, aki 1602-1604, 1605-1609 és 1614-1616 között budai helytartó (beylerbeyi) volt lásd: Gévay Antal: A' budai pasák. Bécs, 1841. 22., Nr. 37.; 23., Nr. 40.; 24., Nr. 43.; Takáts Sándor: A török hódoltság korában. Budapest, 1928. (Rajzolatok a török világból, IV) 501-528., XVIII. Kadizâde Ali vezírbase, a legnépszerűbb budai basa; Bayerle, 1991. VIII-X.

²¹ Bár a szerző által használt formula a *şulh u şalâh* (béke és barátság) volt, amely a szultáni szerződéslevélben is megtalálható, az iszlám jog (arab *şarī‘a*) szerint itt egy határozott ideig tartó fegyverszünetről (arab *muhādana* vagy *muwāḍa‘a*) van szó. Lásd: EI² 429-430., Amān címszó alatt (J. Schacht) és az itt megadott irodalom.

²² Ebből az derül ki, hogy a szerző számára ismert volt, hogy a császári és az oszmán delegáció a tárgyalás eredményét külön szerződésformában fektette le; az egyes részletekre lásd a 9. lábjegyzetben közölt irodalmat.

²³ A szövegben a *mudārāt* (arab *mudārāt*) – udvarias viselkedés, hízélgés, (színlelt) barátság stb. A *mudārāt*-ra, mint a muszlimok és a nem muszlimok közötti érintkezés vallási-jogi gyakorlatára lásd: Kissling, Hans Joachim: Rechtsproblematiken in den christlichen Beziehungen, vorab im Zeitalter der Türkenkriege. Graz, 1974. (Kleine Arbeitsreihe des Instituts für europäische und vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz, Heft 7.) 7-16.

²⁴ Ez nem felel meg a valóságnak; I. Ahmed szultán ratifikációslevelében 1017. Rağab hónap első harmada /1608. október 11-20. (kiadásra került Feriḍün bég által i. m. II. kötet 412-415; Bayerle 1980. 48-53; angol fordítás uo. 24-27.) II. Rudolf császár *imperatorként* lett címezve.

²⁵ 1613. február 1-jével kezdődött.

²⁶ A *re’isü l-küttâb* tisztségére lásd: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1948. (Türk Tarih Kurumu yayımlarından VIII. Seri –No. 16) 242-248.; Pakalin, Mehmet Zeki: Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. III, İstanbul, 1953. 25-27., Reis-ül-küttâp; İslâm Ansiklopedisi (İA), 9. kötet, İstanbul, 1964. 671-683, Reis-ül-küttâp címszó alatt (H. İnalçık). (a továbbiakban: İA)

²⁷ Naşüh pasa nagyvezírhez (1611-1614), İA 9. kötet, 121-127., Naşüh paşa címszó alatt (M. T. Gökbilgin).

²⁸ A szövegben *çasar*. A *çasar* (magyarul *császár*) természetesen nem a *qaysar* (arab *qaysar*) romlott vagy torzult alakja; sokkal inkább mindkét forma egymástól függetlenül a *Caesarra* megy vissza.

²⁹ Ezt az iráni titulust (óperzsa: *xšāya Dīyānām xšāya Dīya*, középerzsa: *šāhān šāh*, újperzsa: *šāhansāh/šāhansāh/šāhansāh* – a királyok királya) nemcsak az iráni uralkodók használták (egészen 1979-ig, a Pahlavī dinasztia bukásáig), hanem az iszlám monarchiával szomszédos és az iráni kulturális befolyás alá került területek, ezek között az oszmán szultánok is. Lásd ehhez: İA 11. kötet, 272-273., a *Şah* címszó alatt (V. P. Büchner). Mivel a felújított római császárság középkori koncepciója a keresztény királyok

tánt: miszerint ha *qıralı* írnak, az szemben áll a szerződéssel, és nagy valószínűség szerint a hitetlenséget sérteni fogja, és békétörésre kerül sor, másrésztől azonban az sem lenne méltányos, hogy *çasar*t írjanak. A szultáni döntésre vonatkozó kérelmére kibocsátásra került ebben a kérdésben egy nagyúri leirat a következő tartalommal: A szultán semmi esetre sem egyezne bele abba, hogy egy hitetlent ilyen mértékben megtiszteljenek; úgy kellene írni, ahogyan azt korábban is tették, de semmi esetre se használjanak *çasar*-t; ha ebből a bécke megszövege következne, úgy Isten kegyes lenne és az iszlám mellett állana. Jobb lenne harcolni, minthogy egy, az igaz hitet nem ismerő hitetlent ilyen megtiszteltetésben részesítsenek. Ezen leirat szövege a nagyvezírt a döntés kényszerhelyzetébe taszította: írják-e úgy, mint korábban szokás volt, hogy *Beç qıralı*, amiből bizonyosan vita és a béke felbontása következik; vagy írják mégis, hogy *çasar*, ami nemcsak a nagyúri parancsal áll szemben, hanem a szultán becsületével is összeegyeztethetetlen. Végül is a nagyúri törvénykönyvhöz³⁰ fordultak tanácsért, ahol azt találták, hogy Süleymán és Selim szultánok néhány szerződéslevélben a *Nemçe imperadori* megszólítást alkalmazták.³¹ Amikor az *imperator* jelentése után kutattak, azt tapasztalták, hogy ennek a szónak is *çasar* a jelentése, ez azonban egy német szó, amíg a *çasar*t a magyar nyelvben használják;³² a bécsi királyok már a korábbi szultánok alatt is óhajtották, hogy a hittestvéreik előtti tekintélyük miatt *çasarnak* legyenek titulálva; mivel azonban a *çasar* és a *qasır* szavak között hasonlóság áll fenn, ezt nem teljesítették, hanem *imperator*-t írtak. Mivel a korábbi szultáni iratokban az *imperator* címzést megtalálták, ez egy kibúvót kínált, hogy az Irán elleni háború³³ idején elkerüljék a hitetlenekkel való összeütközést és a fenyegető szerződészűzést. A nagyvezér tájékoztatást nyújtott arról a szultánnak, és ettől kezdve a nagyúri levelek inscriptiójában³⁴ a *Nemçe imperadori* titulációt használták. A szerző ezt a betoldott történetet azzal az óhajjal fejezte be, hogy muzulmánok el kell foglalniuk a *Qızıl Elmanak*³⁵ nevezett várost,³⁶ hogy ezzel a *çasar* elnevezés teljesen eltűnjön a világból.

feletti univerzális császári főhatalom gondolatát is felölelte, ezért a szerző magyarázata értelem szerint helytálló.

³⁰ Az oszmán törvénykönyvekre, illetve törvénygyűjteményekre (oszmán-török: *qānūn-nāme*) vonatkozóan lásd: IA 6. kötet, 185-196., a Kanūn-nāme címszó alatt (Ö. L. Barkan); EI² IV. 562-566., a Kānūn-nāme címszó alatt (H. İnalcık). Néhány törvénykönyvben megtalálható meghatározott tisztviselők címzéseinek és megszólításainak összeállításai (oszmán-török: *elqāb*), lásd például II. Mehmed törvénykönyve idevonatkozó szakaszát Qoca Hüscynnél, Čast' 2, 582-584/föl. 282b-283b. A szerző arra a felismerésre jutott 584-585/föl. 283b-284b), hogy az *elqāb*-formulák, amelyeket I. Süleymán szultán parancsára Qoca Nişancı Celāl-zāde Muştafā aktualizált, ebben a formában az ő korában is érvényben voltak.

³¹ I. Süleymán és II. Selim az I. Ferdinándnak és II. Miksának 1562-ben (Schaendlinger – Römer Teil 1. 25. számú oklevél), 1565-ben (32. számú oklevél), 1568-ban (kiadva Feridün bég által, II. kötet. 96-100.) és 1574-ben (Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri XXVI. 300-302. Nr. 875.) adott szerződéslevelekben (oszmán-török: *'ahd-nāme*) az inscriptióban valóban használták a *qıral* mellett az *imperator*, *imberador* stb. titulusokat is.

³² Természetesen az imperator latin szó, mint a római császár hivatalos latin címzése jelentésében meggyezik a magyar *császár* szóval.

³³ Az I. 'Abbās sah uralma alatti Irán elleni háború 1603-ban tört ki. Hammer Bd. 4. 340-343.

³⁴ Az inscriptióra mint az oszmán uralkodói levelek állandó elemeire nézve lásd: Fekete, L.: Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. 1. Lieferung. Budapest, 1926. XXXIII-XXXVI. (a továbbiakban: Fekete 1926.); Guboglu, M.: Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studiu și album. București, 1958. 61-65. (a továbbiakban: Guboglu 1958.); Reyhman, Jan – Zajczkowski, Ananiasz: Handbook of Ottoman-Turkish Diplomacy. Revised and expanded translation by Andrew S. Ehrenkreutz. The Hague – Paris, 1968. 144-145. (a továbbiakban: Reyhman – Zajczkowski); Gökbilgin, M. Tayyib: Osmanlı İmparatorluğu medeniyet tarihi çerçevesinde Osmanlı paleografya ve diplomatik ilmi. İstanbul, 1979. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No: 2608) 59-67. (a továbbiakban: Gökbilgin 1979.); Schaendlinger – Römer Teil 1. XXII-XXIII; Teil 2. XIII-XVII.

³⁵ A *Qızıl Elma*-ra vonatkozóan lásd: EI² V. 245-246, a *Qızıl-Elma* szócikk alatt (P. N. Boratav).

A történész Qoca Hüseyin elbeszélése szerint a zsitvatoroki megállapodás után a szultáni iratokban a római császár szinte kizárólagosan használt titulációja, az *imperator/imperator*, nem egyszerűen meghonosodott szokásból eredt, hanem féltékeny igyekezetből is arra nézve, hogy a római császároknak a címzés protokolláris kérdéseiben semmilyen engedményt ne adjanak, amelyek a saját birodalmi önérzetet sértették. Mivel a szerző, ahogyan maga megjegyzi, a *re'isü l-küttüb* tisztséggel lett felruházva, és ebből következően az állami közeli levelezésről és a külpolitikai kapcsolatokról a legjobban volt informálva,³⁷ s leírása semmilyen tárgyi tévedést sem tartalmaz, nem találtam alapot arra nézve, hogy szavaiban kételkedjem.

Szerzőnk fejtegetései azt mutatják, hogy számára a *casar* (magyarul *császár*) és *qaysar* (arabul *qaysar*) közös eredete ismert volt; ismerte továbbá a Caesar név legáltalánosabb etimológiáját is.³⁸ A *qaysar* a muszlimok számára egy évszázadon keresztül a kelet-római, illetve a bizánci császár, *qaysar ar-Rüm* volt. Amikor II. Mehmed oszmán szultán 1453-ban elfoglalta Bizáncot, és az utolsó bizánci császár elhunyt, valóra vált egy mondás, amelyet a prófétának tulajdonítottak: „Ha a *qaysar* (vagyis a kelet-római császár) életét veszti, nem lesz utána egyetlen *qaysar* sem.”³⁹ II. Mehmed nemcsak új birodalmi tradícióját is, amelyet immár az iszlám univerzális hatalmi és az egyedüli igazság birtoklásának igényével is összekapcsolt. Mint ahogy a velencei Jacopo Languschi II. Mehmedtől áthagyományozta: „Uno, dice, douer esser lo imperio del mundo, una monarchia.”⁴⁰

Bizánc elfoglalása után az oszmán szultánok a középszerb nyelven kiállított dokumentumaikban a *car*, *veliki car* vagy pedig a *silni car* címeiket használták.⁴¹ II. Bāyezīd, akit az oszmán költők *Rüm qaysarj*aként,⁴² a történetírók pedig mint a *qaysar*⁴³ uralmának örököscként dicsőítettek, magát a görög nyelvű iratokban *basileus basileonnak* (vagy *megistos basileus*

³⁶ Az előtünk álló helyen a *Qızıl Elma* bizonyosan Bécsre, a Habsburg házból származó római császár székhelyére vonatkozatható.

³⁷ Ennek a címnek a birtokosait a 17. század végén ismételt diplomáciai tárgyalások folytatásával bízták meg, amelyen keresztül a nagyvezír mellett növekvő befolyást nyertek az oszmán külpolitikára; végül pedig ez a hivatal II. Mahmūd szultán leiratán keresztül 1251 Du l-qa'da 23. /1836. március 12-én a Külügyek Minisztériumává (oszmán-török: *umūr-i hāriciye nezāreti*) lett átalakítva. Lásd: Luṭfī, Aḥmed: Tārīḥ-i Devlet-i 'Osmaniye. Cild-i hāmis, İstanbul, 1302 H., 29-30.

³⁸ Qoca Hüseyin Čast' 2, 433/föl. 208a. A Caesar etimológiáira, a Iulius nemzetségben lévő egyik régtől fennmaradt melléknévre lásd: Paulys: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. 10. kötet, Stuttgart, 1919. c. 182. A Iulius címszó alatt, 127. ff. Iulius Caesar.

³⁹ Erre a *hadīṭ*-ra nézve lásd: Şaḥīḥ al-Buḥārī. The Translation of the Meanings of Sahih Al-Buḥārī Arabic-English. Translated by Muhammad Muhsin Khan. Vol. 4, New Delhi, 1984. 166-167. (Kitāb al ḡihād, Nr. 267.); 225. (Kitāb farḍ al-ḡums, Nr. 349-350.); Vol. 8. 1984. 408 (Kitāb al-aymān wa-n-nuḡūr, Nr. 625-626.); Qoca Hüseyin is idézi a próféta ezen kijelentését kelet-római/bizánci császárok történetéről szóló kitérőjének a végén (*der beyān-i qaysar-i Yūmāniyān*)

⁴⁰ Babinger, Franz: Mehmed II., der Eroberer, und Italien. In: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante I. München, 1962. (Schriften der Südosteuropa-Gesellschaft, Bd.: 3.) 172-200. különösen 180.

⁴¹ A középszerb nyelven írt oszmán dokumentumokra lásd: Bojović, Boško: Dubrovnik et les Ottomans (1430-1472). 20 actes de Murad II et de Mehmed II en médio-serbe. Turcica (Leuven) 19. 1987. 119-173., és az ott idézett irodalom.

⁴² A költő, Aḥmed pasa mondja II. Bāyezīd trónra lépésére írt kromnogramma-versében: *qaysar olāi Rūma sulṭān Bāyezīd*. [Róma császárává vált Bajezid szultán. – A fordító megjegyzése.] Lásd: Ertaylan, İsmail Hikmet: Sultan Cem. İstanbul, 1951. 95.

⁴³ İbn Kemal: Tevārīḥ-i āl-i Osman. VII. Defter. Tenkidli transkripsiyon. Hazırlayan: Şerafettin Turan. Ankara, 1957. (Türk Tarih Kurumu yayınlarından III. Seri, No. 5.) 544: *vāris-i mülk-i Kayser* [A császár birodalmának örököse (a fordító megjegyzése).

basileonnak) és *autokrator*nak nevezte.⁴⁴ I. Süleymān pedig magát az egyik felíraton Rūm *qaysarj*ának határozta meg.⁴⁵

Az oszmán szultánok ezen univerzális „császári” hatalmi igénye tükröződik vissza a dokumentumaik I. Süleymāntól általánosan használt intituatióiban,⁴⁶ ahol a következő jelzőket találjuk például: A *qaysar* és a *Cam(šād)*⁴⁷ trónjának örököse,⁴⁸ vagy pedig a kor és az idő császárainak parancsosztója,⁴⁹ amelyben mind a jogutódlás igénye,⁵⁰ mind pedig az abszolút legnagyobb méltóság is kifejezésre jut.

Ezen tradicionális és ideológiai nézőpontból kiindulva összecgegyztethetetlen volt az oszmán szultánok önbecsülése számára, hogy a római császárnak, mint hitetlennek, a *çasari* titulációt megadják, amelynek etimológiai összefüggése a *qaysar* szóval ismert volt. Különösen a csökkenő hatalom korában nyerne a ceremonális és protokolláris kérdések fokozott jelentőséget; így keresett az oszmán állam vezetése ebben az érzékeny protokolláris kérdésben kibúvót, amely a saját birodalmi érzékenységüket sem sértette, ugyanakkor a másik oldallal szemben sem volt goromba, és a szerződésszegést sem lehetett az oszmánok szemére hányni. A probléma megoldása éppen olyan egyszerű volt, mint amennyire elegáns: Az *imperator/imperator* titulus nemcsak a római császárok saját maguk által használt latin címzésének felelt meg, amelyet I. Süleymān szultántól kezdve levelezésükben már az oszmán uralkodók is felhasználtak, hanem ezt a latin terminust habozás nélkül megadhatták, hiszen nem volt az oszmánok számára ebben az esetben mértékadónak számító bizánci-görög tradíción keresztül „ideológiai” szempontból lefoglalva.

Fordította: Papp Sándor

⁴⁴ A görögül írt oszmán oklevelekre nézve lásd: Lefort, Jacques: Documents grecs dans les Archives de Topkapı Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan / Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca belgeleri. Cem Sultan'ın tarihine katkı. Ankara, 1981. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VII. Dizi-Sa. 76), és az ott megadott irodalmat.

⁴⁵ A Benderben (ma Tighina, Moldáviában) lévő felíratra vonatkozóan lásd: Guboglu, M.: L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538/945). Studia et Acta Orientalia (Bukarest) 1. 1957. (1958.) 175-187.; Çulpan, Cevdet: Kanunı Sultan Süleyman'ın eserlerinden: Moldovya'da Bender kalesi kitabesi. Türk Kültürü (Ankara) 4. 46. 1966. 881-883.; 5. 51. 1967. 197.

⁴⁶ Az intituatióról, mint az oszmán oklevelek állandó szerkezeti eleméről lásd: Fekete 1926. XXXII.; Guboglu 1958. 58-61.; Reychman – Zajączkowski 144.; Gökbilgin 1979. 57-59.; Schaendlinger – Römer Teil 1. XIX-XXI.

⁴⁷ Irán korai dinasztiái közül a Pişdādiyān uralkodóház negyedik, legnagyobb uralkodója, akinek a neve az oszmánok idején az uralkodó, sahsah szinonimájává vált. Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi 7. kötet İstanbul, 1993. 279-280. Nurettin Albayrak Cem szócikke. (A fordító megjegyzése.)

⁴⁸ Oszmán-török: *vārīs-i evreng-i Qaysar ü Cem*. Ez az epitheton sokszor előfordul a 17. század szultáni leveleiben. Például Feridūn bég II. kötet, 419., 425., 444., 450.

⁴⁹ Oszmán-török: *fermān-i fermā-yı qayāsure-i 'aşr u āvān*. Ez a jelző II. Selimtől kezdve használatban volt. Feridūn bég II. kötet, 96.

⁵⁰ A jogutódlás követelése az oszmánok részéről egyedül a szablya jogával van alátámasztva; így szól például I. Süleymān szultán egy I. Ferdinándnak 969 Du l-Ĥiġġa 1-jén, 1562. augusztus 2-án írt *'ahd-nāmējāban*: *'arṣ-ı afağ 'ale l-iqlāq meħādī-yi diyār-ı şarq ve mülk-i Çinden tā be-aqşā-yı maġrib-zemīn musaħħar-ı şemşir-i cihān-gīr ü qazā-te'sīrüm olmışdur* – A horizontok közötti tér, kezdve a kelet országaival és a Kínai Birodalommal együtt a nyugat legvégső határáig az én világhódító kardom alá lett vetve. Schaendlinger–Römer Teil 1. 25. számú dokumentum.